

ДР РАДМИЛО ЛАЗАРЕВИЋ И СРПСКА ЕНТОМОЛОГИЈА

Драгана Михаиловић, Гордана Лазаревић
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд

Сажетак

У нашим заједничким настојањима да осветлимо занимљиве детаље из живота и рада истакнутих српских лекара, овом приликом бавили смо се књижевним и истраживачким радом из области ентомологије др Радмила Лазаревића (1846–1899) педијатра, војног лекара и санитетског пуковника. Следећи пример свог учитеља, великог Јосифа Панчића, као прави представник своје свестране генерације, предано се бавио изучавањем инсеката и дао значајан допринос развоју српске ентомологије. О његовом књижевном и научном доприносу сведоче и бројни радови објављивани у српској периодици.

Кључне речи: др Радмило Лазаревић, српска ентомологија, књижевни рад др Лазаревића

Михаило (Радмио, Радмило) Лазаревић родио се 24. септембра 1846. године у Београду (родитељи Димитрије и Цвета)¹. У Београду је завршио основну школу, гимназију и Лицеј где му је предавао Јосиф Панчић који је својим „лицејцима“ често организовао путовања по Србији и наставу у природи.

Књижевним радом почео је да се бави још од младићких дана, као члан Уједињене српске омладине, објављујући најчешће лирске и епске песме потписане именом Радмио или Радмило уместо крштеног имена Михајло. Објавио је и већи песнички спев *Пријезда* (1863) и приповетку из народног живота *Јагода* (*Вила*, 1866).

Студије медицине уписао је и завршио у Бечу. По повратку у Србију определио се за приватну лекарску праксу и међу првим тадашњим лека-

1 (...данашња Цар-Лазарева па онда преко пута на углу био је Капра бакалин, па Браћа Каснар, продавци играчака, до њих Сава Соповић болтација а до њега Карађорђева кућа (Слога) у којој је била радња са турским еспапом Ламбре Папа-Ђорђа а за њом галантериста Димитрије Лазаревић, отац пок. др Радмила Лазаревића... (део текста *Трговачка чаршија* који је написао Бранислав Нушић, доступно преко www.staribeograd.com/tekstovi/nusic/lat/trgovacka-carsija.htm)

рима посветио се педијатрији. Године 1874. ступа у војну службу као лекар београдског гарнизона. У Првом српско-турском рату 1876. године био је управник ратне болнице у манастиру Светога Романа у епархији нишкој близу села Ђунис, а у Другом српско-турском рату 1877–1878. командир Округног санитетског одељења Смедеревске војске. По завршетку ових ратова служио је у штабу Активне војске и на другим високим положајима у београдском гарнизону.

Велики број стручних радова из области војног санитета, хигијене и педијатрије објавио је у различитим часописима, првенствено у *Српском архиву за целокупно лекарство*, и његовом додатку *Народно здравље*²: *Говећа куга* (1868), *Кининска кора* (1877), *Куга у годинама* 1878 и 1879 – превод с немачког предавања др Хирша и др Зомерброта, *Нормална температура дечијег доба* и многе друге.

Издвајамо један интересантан део из рада *О телесном одгајивању деце* по професору др Ј. Штајнеру (1879). Полазећи од премисе да *само здрави родитељи имају здраву децу*, као и чињенице да извесне болести и наклоности радо прелазе с родитеља на децу, а ради правовременог старања о здравом и снажном поколењу, аутор закључује се да би при женидбама било пожељно да и лекар каже своје одобравање или неодобравање. Свестан да би се овим спартанским саветима „дубоко засебло у срце човечанског друштва, да би се декоја нежна веза разбавила и прекинула“³, ипак лекарева дужност је да претпостави мањи бол већем и дужем. Намера овог рада је да се уклоне заблуде у погледу физичког одгајивања деце и истакне оно што је од велике важности за развој и одгој деце. Тако је рад подељен у три целине: *ваздух, одхрањивање и нега* уопште, *нега мишићног система, костију, чулних органа, уста, чистоћа тела и одеће*. „Кад сравнимо слику телесног развића и здравља из прошлих столећа са сликом данашњег поколења – онда се опажа необориви факт да човек што је даље отишао у култури, и што је дубље продро у душевни живот и рад тиме је више изгубио телесне снаге и здравља, и да су душевне и друштвене добити нашег доба произвеле толико исто телесне штете и створили безброј телесних слабости и махна. Од телесно снажног и здравог човека постали су слабуњави и болешљиви људи“⁴. Зато аутор апелује да се овај културни човек првенствено побрине за сопствено здравље и здравље своје породице и да „његове душевне тежње не буду отров телу његовом“⁵.

Следе радови о војном санитету: *Војска и војни санитет и њихови међусобни односи* (1883), *О војничкој обући*, *Наука о чувању војничког здравља за подофицире*, *О регрутовању*, *Главнији радови о војном сани-*

2 Др Михајло-Радмио-Радмило Лазаревић. Станојевић, Владимир *Српски архив за целокупно лекарство* 1956, бр. 84, стр. 821–823

3 *О телесном одгајивању деце* : по проф. Др. Ј. Стајнеру / српски од дра Радмила Лазаревића – Нови Сад, 1879, стр. 4

4 *О телесном одгајивању деце* по проф. Др. Ј. Стајнеру српски од дра Радмила Лазаревића у Новоме Саду 1879. стр. 5

5 *исто*, стр. 12

тету у годинама 1881-1882 по прикупљеним белешкама ђенерал-лекара В. Рота и својим (1884), *Војносанитетска статистика за годину 1881*, *Војносанитетска статистика за годину 1880*. са 4 колор таблице (1885), *Хигијена мирног и ратног доба* (1883) – предавања на Војној академији.

Истраживање *О телесним димензијама наших војника* публиковано 1897. године, приказује резултате мерења висине, тежине и обима груди наших војника, које обухвата узорак од 23.281 војника од пуне 20. године до навршетка 22. Телесна висина наших војника креће се између 155–192 cm и наравно, различита је у разним крајевима Србије. Највећи број војника висине је 170 cm, те имајући ово у виду наш војник спада међу више европске војнике. Из табеларног прегледа тежине војника види се да је највећи број тежине 60 kg, тако да је по тежини наш војник у средини међу осталим европским војницима. Мерио се и обим „прсију“, иако аутор наглашава да ова вредност нема толико значаја колико јој се раније приписивало. Када се упореде резултати висине од 170 cm, тежине од 60 kg и обима од 85 cm наш војник не одговара потпуно својом висином тежини, док му је обим прсију нормалан. „Овај недостатак у тежини долази на сву прилику од туда“, закључује др Лазаревић, „што се наш народ не храни довољно у свим крајевима и што су му станови, а поглавито живот, неугодни и врло често у највећој супротности и с најобичнијим хигијенским условима“⁶. На питање какве нам војнике дају поједини крајеви наше отаџбине следи преглед ових вредности по окрузима и срезовима и закључак: „брдовити окрузи – ужички, руднички, врањски и пиротски дали су нам људе стаситије, снажније и широких груди, а равнији, подунавски и моравски дају мале растом, ужих груди и слабије“⁷.

Остали стручни радови: *О дезинфекцији у кући болесниковој*, *Купајте се*, *Равнотежа између телесног и умног рада*, *Дуг живот*, *Нега коже зими*, *Чист ваздух по собама за спавање*, *Нега уста у болесника*, *Из дечје хигијене*, *Душевни отрови*. Стручни рад др Р. Лазаревића *Боловање одојчади* објављен је у часопису *Народно здравље* током 1881. године (чланак у наставцима, од броја 8 до броја 14). Овај часопис, који је издавало Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела а уређивао др Владан Ђорђевић, налази се у фонду Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду.

У војној служби др Лазаревић остао је до 1894. када је поднео оставку и посветио се поново приватној педијатријској пракси. Године 1895. постављен је за начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела. Руководен жељом да унапреди санитетску струку и покрене са мртве тачке извођење планова и мера из Санитетског закона др Владана Ђорђевића од 1881. год. он је с великом вољом пришао и овој дужности. Увиђајући неостварљивост плана др В. Ђорђевића о подизању

6 О телесним димензијама наших војника /од д-ра Радмила Лазаревића – Београд, 1897, стр. 12

7 исто, стр. 40

окојних и среских болница, др Лазаревић је схватио да би било много реалније и корисније подићи пет већих обласних болница, распоређених на средокраћама у земљи које би биле добро опремљене и уређене. Др Лазаревић је такође схватио и да у Србији нема довољно лекара, а првенствено домаћих, родом из Србије, и сматрао је да је једино решење такве ситуације у повећању државног буџета за издржавање српских студената медицине у иностранству, првенствено на бечком универзитету. Да би ову идеју спровео у дело, образовао је специјалну комисију са задатком да изврши њену процену и да о томе поднесе своје стручно мишљење, сматрајући да ће на тај начин убедљивије утицати на надлежне. У својој замисли, отишао је још корак даље, па је код надлежног министра успео да издејствује да за председника комисије буде одређен истакнути професор Правног факултета, чувени српски дипломата и српски краљевски посланик Миленко Веснић. Упркос огромном труду и жаркој жељи др Лазаревића да своју замисао и оствари, Министарство унутрашњих дела одбило је да прихвати његов предлог због великих финансијских средстава која би морала да се за ту сврху издвоје. Изузетно повређен и разочаран овом одлуком, др Лазаревић је, одмах по одбијању, поднео молбу за пензију коју је убрзо и добио. Овај догађај представља преломни тренутак у коме се др Лазаревић посвећује озбиљном научном раду из области зоологије, а нарочито ентомологије.

Почеци српске ентомологије везани су за његово име. О огромном истраживачком раду којим је др Лазаревић значајно допринео развоју српске ентомологије сведоче и радови свремених српских истраживача⁸. Објашњавајући своју заинтересованост и посвећеност ентомологији, као и намеру да учини прве кораке и утре пут овој лепој али захтевној грани зоологије код нас, др Лазаревић у уводу *Прилога за грађу ентомологије Краљевине Србије. Макролепидоптере околине Београда I. Rhopalocera (Diurna)* пише: „Полазећи са гледишта да је познавање отачаствене природе са свима њеним живим и мртвим облицима врло корисно, ја сам прегао, колико сам могао и умео, да послужим овоме циљу и да се овоме дубоком уверењу и стварно одужим. Тој намери и служи овај незнатни, али веома тешки рад прибирања ентомолошких објеката и дијагностиковање појединих фела, које је у нас у толико теже што ми немамо никакве ентомолошке збирке ради сравњивања и лакшег одређивања и упоређења са страним објектима, него се мора најпажљивије да проучи свака фела појединце до свију ситница, а ко је са овим имао посла, лако ће појмити колико је то тешко.“⁹ Свестан колики га

---

8 *Developing methods for target species and prime butterfly areas selection criteria in Serbia* / Predrag N. Jakšić // *Bulletin of the Natural History Museum*, 2008, no. 1: 205-228: „... Because of the well-known historical situation in Serbia, the first papers about butterflies of Serbia were published at the end of the 19th century. Sanitary colonel of that time, Dr Radmilo Lazarević (1846-1899), educated in Vienna, published three papers in Serbian about the butterflies of Belgrade and surroundings in the “Voice of the Serbian Royal Academy”...”

9 *Прилози за грађу ентомологије Краљевине Србије. Макролепидоптере околине Београда I. Rhopalocera (Diurna)* / од д-р Рад. Лазаревића – Београд, 1897, стр. 3

посао чека, али са посебним ентузијазмом и решеношћу на овај велики подухват, др Лазаревић већ у уводном делу најављује детаљнију обраду ентомолошког материјала, онда када се буде прикупило довољно грађе за целокупан преглед ентомолошке фауне наше земље. Први, и нажалост једини део *Прилога*, посветио је изучавању *Rhopalocera* непосредне околине Београда. Околина Београда где је сакупљао материјал за истраживања обухватала је простор од Карабурме до Топчидера и одатле до Раковице, па преко Кошутњака до Жаркова. „Бавећи се више година прикупљањем лепидоптерског материјала ове околине“, пише др Лазаревић, „чини ми се да сам успео да прикупим готово потпун број Ропалоцера из непосредне околине Београда, и држим да није остала ни једна од њих неопажена“. Др Лазаревић примећује како је популација инсеката околине Београда прилично оскудна и каже „ова прилична оскудица у толико је загонетнија што околина Београда има све услове за развијање инсеката и њихових многобројних фела; она има ливада и поља, брежуљака и равни, шума и рудина, сувих и подводних места“¹⁰. Разлог налази у утицају степске климе суседне покрајине, која није подесна за развијање ових *фела*. Упркос чињеници да околина Београда није богата бројем *фела*, ипак се може похвалити великом количином индивидуа појединих *фела*, нпр. Пијерида. Како је за овакво истраживање потребно и познавати биљке из околине којима се хране ларве изучаваних лептирова, др Лазаревић наводи читав списак биљака којима се хране ларве са ових предела. Налази да у околини Београда има осам фамилија Лепидоптера: Papilionidae, Pieridae, Licenidae, Ericinidae, Apaturidae, Nymphalidae, Satyridae и Hesperidae, а како свака од ових фамилија има своје родове, а сваки род своје феле, а потом следи детаљан попис свих родова и фела, као и опис сваке појединачно. Други део *Прилога*, који је др Радмило најавио у уводу, био би посвећен резултатима његовог изучавања *Хетероцере*, али га је прерана смрт у томе спречила. Како у тадашњој Србији није било стручног часописа у којем би могао да објављује ова своја истраживања, штампао је овај рад као посебну публикацију и она је прва објављена у нашој земљи, „а и на страни“, о лепидоптерима Краљевине Србије.

Остали радови др Лазаревића из области зоологије објављивани су у листу *Нова искра* који је излазио од 1899. до 1911. године у Београду и доносио чланке из области књижевности, науке, уметности и културне историје, такође се налазе у фонду Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду:

Умни живот инсеката (1899)¹¹: „...Ми немамо довољно средстава на расположењу, по којима би могли ценити психички живот у инсеката али готово нема сумње да да међу њима постоји споразумевање које је за нас неразумљиво. Једини је њихов рад по коме можемо унеколико да ценимо њихов умни живот, али и то ми чинимо према себи...“

Цикаде у старо-грчкој митологији и поезији (1899): „...о овом заносу и идеалистању певања цикаде ми данас немамо ни мало осећања, јер

¹⁰ исто, стр.6

¹¹ *Нова Искра*, 1899, год 1

налазимо да је ово просто цврчање које је често и досадно а и сама спољашњост цикаде није ни мало примамљива да би се тиме бар могло растумачити одушевљење старих Грка за цикаде...“

Године 1900.¹² штампани су чланци: *Зима – слика из природе*, *У пролеће* (о птицама певачицама), *Електричне животиње* (о електричним јегуљама), и *Једна тиха борба* – чланак у коме др Лазаревић пише о одбрамбеним механизмима код биљака.

Чланак *Цвеће и инсекти*, такође објављен 1900. године говори о узајамном односу између биљака и инсеката и где др Лазаревић истиче: „Још прочитије сведочи узајамни однос између биљака и инсеката и факт да јевропске неке воћке – јабуке и крушке – пренесене од насељеника у Аустралију, нису носиле плод све дотле док нису унесене и одомаћене и наше пчеле“.

Васкрс природе (објављен 1901.)¹³ говори о буђењу природе у пролеће „...Крајем марта, а понекад кад је лепо време и раније, појављују се први весници пролећа: ласте и славуји. Нико, чини ми се, не и умео тако лепо описати ласту као што је описује П. Мантегаца, и зато ћемо пустити њега да проговори о њој: „За песнички чар који је њу у сва доба обасипао, има ласта само мало да захвали својим естетичним особинама. Њу поздрављају песници љубављу и певају јој... Она нама верује и у томе веровању зида она своја гнезда испод стреја наших домова и сваке се године у исто доба враћа њему... Ко убије ласту чини злочин: он убија госта без одбране, који нам се поверава и везује свој стан са нашим...“

Године 1902. штампани су радови: *Ноћ*, *Кап отрова* и *Из траве и жбуња* (чланак у коме др Лазаревић описује звуке које производе инсекти по дану).

Из чланка *Ноћ*¹⁴ (у којем се описују ноћне животиње) „...имамо да споменемо још једну животињицу која на нас утиче врло пријатно и радо је пратимо погледом кад по ноћној таму као светли сићушни драги каменови заблистају по топлој летњој ноћи. То су оне светле бубице које по благој, тихој и позној ноћи просијавају тренутно као мајушни метеори или блиставе звезде у бескрајној васиони. Оне се зову по разним крајевима нашим разно: у Србији се зову свитци, у Славонији свитаљка... Стари Римљани звали су их летеће звезде (*Stellae volantes*). Ми их посматрамо са задовољством али се у исто доба питамо на шта ће овај сјај тим сићушним бубицама? На што ће им блесак кад све остале ноћне животиње које нису у превласти, гледају да се што више прикрију од непријатеља, а ове мале бубе, напротив свему овоме, својом светлошћу јасно показују где су...“

Кап отрова је чланак у коме је др Лазаревић описивао отровне змије и инсекте.

Још један рад др Радмила Лазаревића из области историје ентомологије објављен је у *Новој искри* 1903. године – *Аристотело и Плиније*

12 *Нова Искра*, 1900, год. 2

13 *Нова Искра*, 1901, год. 3, бр. 11, стр. 338–340

14 *Нова Искра*, 1902, год. 4, стр. 208–211

као природњаца¹⁵. Аристотелов ауторитет на пољу природних наука вековима је поштован. Његово дело близу 2.000 година представљало је основ знања о природи и тек новије доба почело је поправљати и дорађивати ову исцрпну студију, али темељ је остао да и даље сведочи о овом великом Аристотеловом подухвату. Број Аристотелових списа о животињама није тачно познат. Плиније цени да их је било 50, Антигон 70, а Диоген Лаертије 31. Најважнија су *Историја животиња*, *О деловима животиња* и *О расплођавању животиња*. После Аристотела Плиније је први који је у својој *Историји природе* отишао корак даље од Аристотела у погледу систематичнијег описа животињског света. Сходно својим интересовањима и завидним знањем из области ентомологије, др Лазаревић бавио се искључиво Аристотеловим и Плинијевим изучавањима инсеката, са критичким ставом и примедбама шта се током времена показало као тачно тврђење, а у чему су грешили, као и уз сво поштовање и признање обојици. „Аристотелова су посматрања од чести изврсна а од чести погрешна“, пише др Радмило, „што ни мало није чудно нити је за осуду, јер кад помислимо да је то све савладао један једини ум, да је описао све животиње што дотле нико није чинио, онда је несумњиво Аристотело толико исто велики природњак колико је био велики философ, који је одржао своје име до наших дана“¹⁶. Поредећи их, др Лазаревић закључује: „Плиније не може да се сравни са Аристотелом; опширност Аристотелова ума не види се у Плинија иако му је он био узор. Аристотело је умео да посматра и да цени, а Плиније је примао све без критике, али је увео систем у своју *Историју природе*. Ценили их ма како, једно је истина – да су обојица, и Аристотело и Плиније, били представници природних наука свога доба – древне Грчке и новог Рима, и да је у првоме оличено умовање старих Грка, а у другоме, покрај све учености, и лакост латинске расе“¹⁷.

Исте, 1903. године у *Новој Искри* објављен је и чланак под насловом *Acherontia atropos L.*, мртвачка глава, мртвоглавац, историско-биолошке белешке о овоме лептиру у коме др Лазаревић пише: „... *Acherontia atropos L.* зове се у нас мртвачка глава, мртвоглавац, које име носи овај лептир стога што на својим леђима има шару сличну човечјој лубањи са укрштеним костима испод ње... атропос има неке особине којих у других наших лептирова или нема никако или су ретке. Прва му је особина пуштање извесних тонова, а друга је пуштање извесног мириса...“

У периоду од 1904–1906. штампани су у *Новој Искри* следећи радови из области зоологије и ентомологије: *Време и животиње*, *Утицај времена на живот животиња*, *Бумбари и зоље*, *Свилари*, *Лепидоптери Краљевине Србије*.

Организми без органа (1906) рад је о једноћелијским организмима где др Лазаревић објашњава: „...То су организми без органа у којима се огледа најнижи степен животињског живота. Између њих и оних живо-

15 *Нова искра* 1903, год. 5, бр. 3–4

16 *Нова искра*, 1903, год. 5, бр. 4, стр. 106.

17 *Исто*, стр. 109.

тиња које својом организацијом далеко стоје испод виших класа животиња, толико је велика разлика колика је између једног живчаног чворића (ганглије) који заступа мозак у инсеката и потпуно организованог мозга каквог вишег сисара...“

Савременици, пријатељи и сарадници др Лазаревића говорили су о њему као часном, благом и родољубивом човеку осетљиве песничке природе. Историјски потврђена чињеница је да је имао раскошан књижевни дар¹⁸ који је ставио у службу популаризације медицине, првенствено педијатрије и хигијене о чему је др Данић писао непосредно после смрти др Лазаревића: „Његови радови у области популаризације науке спадају у најбоље продукте наше књижевности. По свим часописима растурени, они спадају у најсавршеније радове овога рода.¹⁹“

Др Михаило (Радмило) Лазаревић преминуо је 14. децембра 1899. године у Београду где је уз највеће почести које су му одали Српско лекарско друштво, Црвени крст и Велика школа и сахрањен 16. децембра 1899. године. Из некролога објављеног у листу *Нова Искра* 1900. године: „...са пок. Радмилом губимо и последњег радника једне јаке школе која је била не само културни представник српске науке, већ и добар одгајивач људи одличних карактера, савесних расадника и примерних родољуба. У животу народном има момената када читава генерација вреди и истакне се више него низ генерација које ће за њом доћи. Тако је коло младих људи, из кога је пок. Радмило, угледајући се на свог учитеља пок. Панчића, дало људе који су искрено и истински послужили својој отаџбини и које се одликовало универзалним знањем и многим другим карактеристикама, какве ето већ велики низ генерација није у стању да покаже... Његов губитак млада биолошка наука у Србији највише осећа. Нека би живот Радмилов био пример онима који сад тек настају...“

Иза доктора Радмила Лазаревића остао је богат књижевни опус, стручни радови из области педијатрије, војно-санитетске медицине и хигијене, као и драгоцени научни радови којима је утро пут развоју ентомологије у Србији.

---

¹⁸ Српски лекари – књижевници 19. века, Петрушевски, Ана Б. *Војносанитетски преглед*, 2012; 69(8)

¹⁹ Др Михајло-Радмио-Радмило Лазаревић, Станојевић, Владимир *Српски архив за целокупно лекарство* 1956, бр. 84, стр. 821–823

Литература:

1. Др Михајло-Радмио-Радмило Лазаревић, В. Станојевић, у: Српски архив за целокупно лекарство, 07/1956; 84(6):821-3
2. Народно здравље / одговорни уредник Владан Ђорђевић. – Београд: Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, 1881/82
3. Нова Искра : илустровани лист / одговорни уредник Р. Ј. Одавић. – Београд, 1899-1906
4. О телесном одгајивању деце : по проф. Др. Ј. Стајнеру / српски од дра Радмила Лазаревића. – Нови Сад , 1879
5. О телесним димензијама наших војника / од д-ра Радмила Лазаревића – Београд, 1897
6. Пријезда : спев / Радмило Лазаревић – Београд, 1863
7. Прилози за грађу ентомологије Краљевине Србије : макро-лепидоптере околине Београда / од д-р Рад. Лазаревића – Београд, 1897
8. Српски лекари – књижевници 19. века, Ана Б. Петрушевски, у: Војносанитетски преглед, 2012; 69(8)